

УДК 392.12 : 613.95 (477.86/.87-22)

НАРОДНІ ГІГІЄНИЧНІ ЗНАННЯ І ПОВІР'Я, ПОВ'ЯЗАНІ З НАРОДЖЕННЯМ І ВИХОВАННЯМ ДИТИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ З СІЛЬСЬКОГО ПОБУТУ КАРПАТ)

Романа ДАРМІЦЬ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології*

Народження та виховання здорових дітей у сільському побуті Карпат споконвіків було і є дуже важливою функцією кожної сім'ї. Виконуючи її, горяни керувались народними гігієнічними знаннями і повір'ями, що й становить предмет нашої розвідки.

Народні гігієнічні знання, повір'я і обряди, пов'язані з народженням та вихованням дитини, поєднують у собі позитивні емпіричні знання й ілюзорно-фантастичні уявлення, народну традицію і життєвий досвід народу.

Народні знання у поєднанні з повір'ями, обрядами, звичаями, своєрідними повчаннями-пересторогами зумовили появу низки охоронних та профілактичних заходів, що відповідають раціональним вимогам гігієни. Вже при самім народженні дитина підпадає під вплив традиції, що регулює спосіб того, як дитину приймати, як перший раз купати, в яких зіллях, у що одягати, як виховувати тощо, і яких при цьому гігієнічних правил дотримуватись. Багатий досвід у цій частині гігієни мають і українці. Характерною рисою народного дитинознавства у сільському побуті Карпат була турбота про охорону та зміцнення здоров'я дитини.

Ключові слова: народна гігієна, народна педагогіка, народна медицина, традиційна родильна обрядовість.

Гігієна – одна з найменш досліджених галузей народної медицини, що становить собою значний інтерес для етнологічної науки¹.

Народні знання, повір'я і обряди, пов'язані з гігієною людини, є невід'ємною частиною традиційно-побутової культури, виявом світоглядних уявлень і життєвого досвіду народу. В них поєднались раціональні й ірраціональні засоби щодо збереження здорового побуту. Розвиток гігієнічних знань тісно пов'язаний із еволюцією суспільних формацій, розвитком культури і техніки. Коріння сучасної гігієни виростало на ґрунті емпіричних раціональних знань народу. Як справедливо зауважив Юрій Бромлей, джерелом медичних знань є народний досвід².

¹ Від грецького *hygieinos* – сприяюча здоров'ю – розділ медичних знань, що вивчає вплив умов життя на здоров'я людини, розробляє заходи, які спрямовані на попередження виникнення недуги і створення умов, які забезпечують здоров'я одиниці, суспільства, народу (Большая медицинская энциклопедия. Москва, 1958. Т. 6. С. 1026).

² Бромлей Ю. В. Народная медицина как предмет этнографии / Ю. В. Бромлей // Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории) / Ю. В. Бромлей. Москва, 1981. С. 215.

© Дарміць Р., 2012

Народна гігієна виросла і базується на народному досвіді в галузі охорони здоров'я, народних профілактичних та санітарних засобах попередження хвороб та зміцнення здоров'я. У своїй основі вона поділяється на особисту гігієну, гігієну жінки, дитини, харчування, праці тощо.

Предметом нашої розвідки є народні знання, повір'я і обряди, пов'язані з гігієною дитини. Це один із найважливіших розділів народних гігієнічних знань, він увібрав у себе багатющий міжпоколінний досвід охорони здоров'я.

Гігієна дитини, в свою чергу, умовно поділяється на такі частини, як ставлення народу до дітонародження, народні знання про умови сприятливого проходження вагітності (роботу і відпочинок, сон, харчування, психологічний клімат на різних стадіях вагітності), знання і дії, спрямовані на легше і успішне проходження пологів, про функції баби-повитухи, потреби і способи купання, сповивання, кормління та догляд за тілом немовляти в перші дні життя, значення хрещення дитини, інші гігієнічні заходи біля дитини до року, від року до віку пастуха, значення духовного виховання, а також повір'я, магичні та інші дії, пов'язані з народженням і вихованням дитини.

У процесі реального життя виробилися традиційні стандарти, що зобов'язують мати, любити, берегти і правильно виховувати дітей. Ставлення народу до дітонародження найкраще виражено у фольклорі. У численних піснях, приказках та прислів'ях говориться про великий дар природи для людини продовжувати і повторювати себе в дітях, про щастя материнства і батьківства. “Діти, – кажуть наші люди, – то Божа роса”¹. Кожна сім'я повинна мати дітей. “Бездітна людина – що безплідне дерево”. Український фольклор відображає схвальне ставлення народу до багатодітності: “У кого дочок сім, там доля всім”, “Один син – не син, два сина – пів сина, три сина – ото тільки син”². Побаженнями дітей та добра для них сповнені численні весільні пісні, щедрівки, на зразок “мати в коморі барана і ягницю, а в запічку дітей копицю”, “мати стільки діточок, як у ситі дірочок” та ін.

Таке ставлення в народі до дітей виробило впродовж віків низку звичаєвих норм, що регламентували статеве життя селянки, негативне ставлення до штучного переривання вагітності³. За народним повір'ям, люди, які не мають дітей, після смерті не йдуть до неба, а йдуть на велику толоку, на якій нічого не родиться і завжди холод і мряка. Там ті люди ходять у ланцюгах, і ніхто не зможе їх врятувати, бо нема у них свого “приплоду” на землі, який би їх пом'янув. На цю ж толоку приходять і жінки, які мали діти “зачинені, і не вчинили їх”, тобто зробили штучний викидень, що вважалось найбільшим гріхом⁴. На Бойківщині побутувало вірування, за яким жінка, що навмисно спричинила викидень, після смерті перетвориться в кобилу і на другім світі буде возити каміння на гору, а коли вже дійде до вершини, то каміння скотиться в долину, і

¹ Дерлиця М. Селянські діти, етнографічний нарис / М. Дерлиця // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. V. С. 121.

² Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. Київ, 1991. С. 8.

³ Петрецький П. Популяція Подкарпатської Русі / П. Петрецький // Подкарпатська Русь за годи 1919–1936. Ужгород, 1936. С. 75.

⁴ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині (В селі Головах і Красноілі, Косівського пов.) / П. Шекерик-Доників // Матеріали до української етнології. Львів, 1918. Т. XVIII. С. 88–122.

вона буде знову везти його на гору, – і так без кінця. За іншим варіантом, з нею будуть танцювати чорти до тих пір, доки вона не зомліє від утоми¹. Такого роду вірування були дуже поширеними між народом, тому до “зачінування” дітей мало хто вдавався. У такий спосіб народ оберігав і застерігав жінок від різноманітних абортівних заходів, які не раз призводили до трагічних наслідків, до цілковитої бездітності, різноманітних жіночих недуг, смерті².

У народі схвалювався погляд, що кожна заміжня жінка повинна мати і виховувати дітей. Прагнення жінки мати дітей знаходило моральну підтримку з боку громадськості, сім'ї, рідних та близьких. Така підтримка була джерелом формування традиційно-побутових норм прагматичного і звичаєвого характеру, покликаних оберігати і регламентувати життя вагітної жінки. Незважаючи на їхній іноді містично-релігійний характер, у них містилося і багато раціональних прийомів, продиктованих народним досвідом. Більшість із них були спрямовані на забезпечення майбутньої дитини здоров'ям і красою.

Завданню здорового продовження роду молода сім'я починала підпорядковуватися з дня весілля. За давньою традицією, нареченим на весіллі й опісля не дозволялося вживати спиртні напої, а тільки мед. Дехто з дослідників навіть назву першого місяця шлюбного життя “медовий” пов'язує саме з цією традицією³.

Із гігієнічних міркувань заборонялось статеве життя під час “місячних”. З цього приводу в народі поширеним було повір'я, що зачата в той час дитина народиться вся у ранах. Як відомо, статеві зносини під час місячних вважає неприпустимими і наукова медицина, бо це часто спричиняє нові або провокує загострення давніх хвороб⁴. Повір'я передбачали утримуватись від статевого життя і у великі рокові свята, в неділю, щоб дитина не була калікою⁵.

Унаслідок соціально-економічних умов вагітна жінка на селі, на жаль, не звільнялася від повсякденної роботи. Водночас проходження вагітності супроводжувалося дотриманням багатьох вимог, які, за народними уявленнями, мали оберігати жінку і сприяти розвитку здорового плоду.

Уважали, що жінка, як тільки почує, що “тяжка”, мусить дати про те знати родичам і друзям, бо інакше дитина народиться німою⁶. Проте час самих пологів намагались утаємничити, бо нібито “чим більше людей знає, що жінка на злогах, тим тяжче буде їй родити”, а породілля у такому разі змушена буде відмучитись за гріхи тих людей⁷.

Залежно від місцевості, ставлення до вагітної жінки часто було суперечливим. Подекуди її уподібнювали зі святою, яку захищає невидима сила. Разом з тим були

¹ Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах / В. Охримович // Народ. Львів, 1890. Рік I. Ч. 18. С. 278.

² Гуревич З. А., Ворожбит А. І. Статеве життя селянки / З. А. Гуревич, А. І. Ворожбит. Харків, 1931. С. 84.

³ Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство. С. 11.

⁴ Гуревич З. А., Ворожбит А. І. Статеве життя селянки. С. 93.

⁵ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 88.

⁶ Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Руси / Ю. Жаткович // Етнографічний збірник. Львів, 1896. Т. II. С. 20.

⁷ Онищук А. З народнього житя Гуцулів / А. Онищук // Матеріяли до української етнології. Львів, 1912. Т. XV. С. 96; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г[рушевський]. Обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріяли до українсько-руської етнології. Львів, 1906. Т. VIII. С. 172–173.

повід'я, що вагітній загрожує небезпека з боку злих сил та людей, що вміють врякти, а через це їй необхідно було притримуватись низки заходів, щоб захистити себе і плід від них. Вірили, однак, і в те, що вагітна жінка здатна нашкодити оточуючим, що вона “нечиста”, як і під час “місячних”, хоч про таке відкрито не говорили. “Нечистота” вагітної матеріалізувалась у вигляді шашелю, мишей, молі, які мстили її кривдникам, псували одяг, зерно¹. Записані повір'я, що всі забаганки вагітної треба виконувати, бо це потрібно для успішного виношування плоду, так само повір'я про те, що вагітна може посягати на чужу долю². Якщо майбутній матері не дати того, чого вона захотіла, то це могло принести нещастя тим людям, які їй чогось пошкодували. Якщо ж із якоїсь причини виконати бажання вагітної було неможливо, потрібно було їй вміло відмовити або ж кинути за нею “кусник глини чи вугля”, щоб у новонародженого не було родимих плям. Несповнення побажання могло погано позначитись як на самій поліжниці, так і на її плоді, аж до його втрати³.

На народні вірування, пов'язані з вагітністю жінки, мали вплив первісні почуття страху перед фізіологічними змінами у ній, які, у поєднанні з моральними почуттями людини, виробили певне ставлення до майбутньої матері. В українському побуті дуже уважним було ставлення до вагітної жінки її чоловіка: “І хоч би як кричала, він її не б'є і не кричить на неї, щоб дитини не скинула, не настрашилась, бо як настрашиться, то дитина буде калікою”⁴. У щасливій сім'ї, де обоє бажали мати дитину, чоловік не дозволяв жінці займатись важкою роботою, носив їй воду, солому та ін.

У часі вагітності жінка знаходиться в такому стані, що будь-який психічний чинник: гнів, страх, неспокій та інші подібні почуття можуть вплинути на здоров'я майбутньої дитини, спричинити викидень. Тому вагітній заборонялось лягати, бо дитина буде сварливою; сходитись із людьми, які люблять сваритись, висміювати інших, бо так можуть висміювати її майбутнього малюка⁵. Щоб не тривожитись, вагітній жінці небажано ходити на похорон, а якщо вже пішла, то мала б вийти з хати перед тим, як почнуть співати “вічна пам'ять”, інакше може дійти до народження “невродливої, неохайної, юродивої дитини”⁶, а на Гуцульщині вірили, що від участі вагітної у похороні може завмерти плід. Особливо заборонялось заглядати у домовину, щоб на тілі новонародженого не з'явилися родимі плями, не запеклася кров⁷.

¹ Кабакова Г. И. Полесская народная антропология: женский текст / Г. И. Кабакова // Восточнославянский этнолингвистический сборник : Исследования и материалы. Москва, 2001. С. 69–70; Мушинка М. Нарис етнографії: Південь. Духова культура / М. Мушинка // Лемківщина. Земля – люди – історія – культура : У 2 т. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. Т. 2. С. 292–406.

² Кабакова Г. И. Полесская народная антропология... С. 70.

³ Nowosielski A. Lud Ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczaje, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekretu lekarskie, ubiory, tańce, gry i t. d. / A. Nowosielski. Wilno, 1857. Т. II. S. 157.

⁴ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 92.

⁵ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. VIII. С. 10; Онищук А. З народнього життя Гуцулів. С. 94.

⁶ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. VIII. С. 150.

⁷ Бълоує М. Ив. Русско-народни колыбельни пѣсни (собуравъ изъ усть женщины) / М. Ив. Бълоує. Коломья, 1901. С. 33; Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 96; Иванов П. Этнографическіе матеріали, собранные въ Купянскомъ уѣздѣ Харьковской губ. / П. Иванов // Этнографическое Обзорѣніе. Москва, 1897. № 1. С. 23.

Майбутня матір повинна була вважати, щоб чогось не злякатись, бо на тілі малюка буде знак¹. Не дозволялось робити чогось такого, за що мало б бути соромно, наприклад, красти. Загальнопоширеною була думка, що якщо вагітна щось вкраде (сливку, яблуко, калину тощо) і доторкнеться тією рукою, якою крала, до живота, то на немовляті буде “родиме пятно”, схоже на ту річ, що крала матір². Загалом, за повір'ями, з родимими плямами народжуються діти у тих жінок, які під час вагітності крали, лякалися або на щось чи на когось задивлялися.

Крім пересторог щодо забезпечення здорового психічного стану вагітної жінки взагалі, існувала низка приписів, які регламентували її поведінку в певні періоди вагітності, коли у жінки “поступки”, коли вона “тягітна”, “важка”, “на днях”.

В часі “поступків”, від зачаття до шостої неділі, приписів для жінки не існувало, хіба що носити при собі ніж як оберіг від усього злого³.

Жінку з шостої неділі до того часу, як відчужує дитину, в народі називали “тягітною” (вагітною). У цей період їй заборонялось виливати через поріг воду або помий, викидати сміття, щоб дитина не рвала; бити kota або пса, щоб на тілі малюка не було шерсті⁴.

Після того, коли жінка почала відчувати в животі рухи плоду, вона повинна була підв'язувати живіт знизу, щоб не заважати росту дитини і щоб легше було ходити⁵.

Жінка в цей період вважалась “важкою”. Він тривав приблизно двадцять тижнів⁶. На цей час вагітності припадало найбільше заборон та обрядодій, виконання яких повинно було принести здоров'я, красу, щастя майбутній дитині. Важкої роботи “важкі” жінки вже не виконували, а на певні види робіт взагалі існували заборони. Не можна було лазити в піч, витрушувати сажу, бо дитина буде удушлива; заборонялось носити перед собою в запасці нарубані дрова, бо між ними може попастися клин, і тоді у малюка буде грижа; брати із “полибичок” капусту, бо можна задушити плід; підіймати щось тяжке, щоб не “надсадитись” і не вродити швидше належного часу⁷.

Табу нашарувалось на всі жіночі роботи, пов'язані з нитками, шнурами, як, наприклад, шиття, ткання, плетіння, сукання шнурів тощо, бо дитина буде обмотана пуповиною і під час пологів може задушитись або буде німа, з “пришитим” язиком, пальцями, сечостатевими органами тощо⁸.

Майбутня матір повинна була бути обережною під час ходіння. У бойків вагітній жінці заборонялось перелазити через паркани, інакше важкими будуть пологи, пере-

¹ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – ІН НАН України), ф. 1, оп. 2, спр. 350, арк. 78.

² Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль. Чернівці, 2000. С. 11; Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 89.

³ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. VIII. С. 140.

⁴ Иванов П. Етнографические материалы... С. 23–24; Podbereski A. Materyjały do demonologii ludu ukraińskiego / A. Podbereski // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1880. Т. IV. С. 60.

⁵ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. VIII. С. 145.

⁶ Там само. С. 146.

⁷ Иванов П. Етнографические материалы... С. 23–24; Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 90.

⁸ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю / І. Франко // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. V. С. 180.

ступати через шнури, бо дитина може бути обмотаною пуповиною¹, наступати на коромисло, бо і в матері, і в дитини будуть на ногах нариви. На Чернігівщині вважали, що дитя у таких випадках не триматиме добре голови².

Важливе місце серед заборон і пересторог, яких мала дотримуватись вагітна, займала харчова дієта. Не дозволялось пити горілку, щоб новонароджений не став пияком; заборонялось їсти м'ясо з ведмедя, з оленя, зі здохлої тварини, щоб дитина не стала схожою на тих звірів; застерігали їсти зріслі овочі, щоб не було близнят. Вагітній заборонялось пити воду з надщербленого посуду, бо у малюка може бути заяча губа; так само із відра, щоб дитина не мала печії тощо³.

Усі такого роду заборони були виявом віри в імітативну магію, хоч окремі з них мали цілком раціональний характер і відповідали вимогам гігієни під час вагітності для збереження здоров'я матері та дитини.

Останній тиждень перед пологами в народі називали “на днях”. Жінка остерігалась йти між люди, щоб не порушити плоду. Однак невідрадне соціально-економічне становище селянства не звільняло жінку від роботи і в цей період вагітності. Часто бувало так, що “порід” заставав її при виконанні господарських обов'язків, у полі на жнивах, на полонині, в хліві біля худоби чи на ярмарку. Не раз жінка приносила додому дитину в “подолку”. Пологи при цьому відбувались без будь-якої допомоги.

Коли жінка відчувала, що пологи наближаються, то переставала їсти, змінювала сорочку на гіршу, а на Гуцульщині вдягала чоловічу сорочку і зав'язувала в неї часник і трошки солі проти вроків. Коли ж підходив час пологів, то посиляли за бабкою-повитухою (за нею переважно ходив чоловік)⁴.

У кінці XIX – на початку XX ст. поліжництво майже виключно перебувало в руках сільських баб-повитух, які не мали жодної фахової освіти, крім власного досвіду. Це зумовлювалось тодішнім рівнем медичного обслуговування населення, освіти, характером сільського побуту. Для унаочнення – у Російській імперії в 1864 р. вийшло положення “Про земства”, в коло функцій яких входило і забезпечення сільського населення медичною допомогою. Спочатку діяльність земств поширювалась лише на 34 із 89 губерній, головню на центр Росії⁵. В українських правобережних губерніях земства почали діяти тільки з 1911 р. За статистикою, в 1913 р. на території України, що входила до складу Росії, було 1010 земських лікарських дільниць⁶.

Рівень медичного обслуговування сільського населення західноукраїнських земель був ще гіршим. На початку XX ст. тут діяло всього 76 лікарень, переважно у

¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 350 а, арк. 6.

² *Іванов П.* Етнографічні матеріали... С. 23; *Podbereski A.* Materyjały do demonologii ludu ukraińskiego. S. 68.

³ *Онищук А.* З народнього житя Гуцулів. С. 94–95; *Колесса Ф.* Людові віруваня на Підгірю, в с. Ходовичах Стрийського повіту / Ф. Колесса // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. V. С. 83.

⁴ *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 91; *Онищук А.* З народнього житя Гуцулів. С. 95.

⁵ *Заблудовский П. Е.* Медицина в России в период капитализма. Развитие гигиены и вопросы общественной медицины / П. Е. Заблудовский. Москва, 1956. С. 67–72; *Марзеев А. И.* Записки санитарного врача / А. И. Марзеев. Киев, 1965. С. 27–29.

⁶ *Болтарович З. С.* Народна медицина українців. Київ, 1990. С. 18.

великих містах та повітових центрах. У 1908–1909 рр. із 59 повітів краю в 25 не було стаціонарної допомоги навіть у містах. У 1936 р. в селах Західної України не було жодної лікарні¹.

За матеріалами з Поділля, у 1914 році на 1 тис. поліжниць тільки 5 могли користуватись лікарською допомогою і 29 – допомогою акушерки. Усього в Подільській губернії земських повитух і фельдшерів-акушерок було 78 (1 на 47 тис. жінок). Стаціонарна допомога надавалась лише в 0,3 % випадків родів².

Треба ще зауважити, що до лікарських акушерок, навіть якщо й була така можливість, породіллі звертались дуже рідко, їх ще й боялися. За даними П. Шекерика-Дониківа, в 20-х роках ХХ ст. Косівське староство розпорядилось, щоб кожна громада взяла на своє утримання навчену акушерку, а на бабів-гуцулок, які “бабили”, накладати штрафи або й арештовувати. Проти цього, однак, дуже сильно повстала гуцульська людність. У селах Голови, Красноїля, Перехрестні громадських акушерок не прийняли. Селяни вважали, що “вчена” акушерка не зможе забезпечити відповідною допомогою породіль сіл, розкиданих на гірських просторах³.

Бабами-повитухами були жінки 45–50 років, уже не дітородного віку. За бабу брали (просили) чесну, досвідчену, багату, щедру, охайну і авторитетну жінку. Вірили, що ознаки її характеру частково переходили на дитину. Йдучи на “злоги”, баба обов'язково вбиралась у чисту білизну. Від знань та досвіду повитухи, уміння користуватися здобутками народної медицини залежало як здоров'я і життя породіллі, так і дитини. Крім того, баба мусила бути добре обізнаною з народними родинними звичаями і обрядами, вміти добре вести господарство, бо під час злогів цей обов'язок у деякій мірі переходив у її руки⁴.

Прибувши до породіллі, баба перш за все дивилася на розміщення плоду в лоні матері. Якщо плід лежав ніжками до кісті, то баба, розтираючи масними руками живіт, легко обертала дитину голівкою вниз. Потім сильно розтирала кість поліжниці, щоб вона розходилася. У родильні органи втирала масла, в деяких місцевостях ще й горілки, щоб легше було родити. Навчала жінку робити потуги, даючи їй дути в пугу пляшку, давала порошок з житніх ріжків. Ці засоби прийняті й у медицині⁵.

Та найбільше дійств, які виконувала баба-повитуха, відноситься до сфери забобонів. За логікою імітативної магії, щоб полегшити роди, розв'язували усі вузли, розкривали усі замки, скрині, вікна, розпускали волосся поліжниці й скидали усі персні, ковтки, коралі й тому подібне⁶ (Зазначимо, що в силу аналогічних дійств вірять і досі, в тому

¹ Болтарович З. С. Народне лікування українців Карпат кінця ХІХ – початку ХХ ст. / З. С. Болтарович. Київ, 1980. С. 18; Подражанский А. С. Санитарно-эпидемическое состояние западных областей Украины за годы многовекового порабощения / А. С. Подражанский // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. Киев, 1954. С. 191.

² Лекарев Л. Г. Развитие здравоохранения на Подолии (1796–1953) / Л. Г. Лекарев // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. Киев, 1954. С. 155.

³ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 97–98.

⁴ Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство. С. 15.

⁵ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 101.

⁶ Там само. С. 100.

числі й у міських лікарнях). Разом з імітативними прийомами, використовували і вербальну магію.

Появу нового члена сім'ї селянин вважав "гараздом", потішав себе, що коли "дасть Бог діти, дасть і на діти"¹. У народі вірили, що кожна людина при народженні отримує свою зірку на небі, яка світить так довго, як людина живе, та свого ангела-охоронця, до якого перед початком важкої роботи, а передусім у небезпеці, повинна звертатись зі словами: "Ангелу-хранителю – храни мене!"²

Як тільки немовля з'являлось на світ, баба тричі хрестила його і шептала замовляння від усього злого. У Дрогобицькому повіті зафіксоване повір'я, щоб на новонародженого першою не подивилася дівчина, бо це б зашкодило здоров'ю дитини³. Прошептавши замовляння, баба займалась пупцем. Перед відрізанням пуповину перев'язували лляним або конопляним прядивом, але дбали, щоб прядиво було з "матірки", а не з "плоскіни", бо тоді дитина була б неплідною. Перев'язуючи пуп, баба примовляла: "Зав'язую тобі щастя і здоров'я, вік довгий і розум добрий". Після цього пуповину відрізала, зазвичай, на три пальці від живота, щоб дитя не було хворим: "Коротше не мож, бо б скилавіло". Відрізали пуповину на якомусь предметі, що мав зв'язок із майбутнім заняттям дитини, у хлопця переважно на сокирі, у дівчини – на гребені. Пупові, за народними повір'ями, надавали великого значення, вважали, що він має здатність оберігати людину від небезпеки, пробуджувати у неї духовні сили. Ножиці, якими баба відрізала пуп, зав'язані залишком від пупця "гудзом", заховували біля поліжниці, що мало оберігати її від уроків. Як тільки у немовляти відпадав "пуп", його разом із цими ножицями ховали. Дитина після досягнення семирічного віку повинна була той "гудз" розв'язати. Вважали, що після цього у неї "розв'яжуться руки" до всякої роботи, "розв'яжеться розум"⁴. Зазначимо, що у пологових будинках відняту пуповину матерям віддають і досі.

Впоравшись із пупом, баба бралась за готування першої купелі для малюка, якій відводиться дуже важлива роль. Крім гігієнічного призначення купелі, "щоб дитина чистенька і пахуча була", їй приписували ще й магічну властивість. З нею пов'язували низку вірувань та обрядів, які були спрямовані на забезпечення новонародженого вродою, щасливою долею, міцним здоров'ям. З цією метою в купіль додавали різноманітні зілля, речовини, предмети.

З найдавніших часів побутувала віра в надприродні властивості води, в її очисну, животворчу та лікувально-профілактичну функції. У дохристиянський період перша купіль дитини виконувала ще й захисну роль від злих духів, від підміни її нечистим чи відьмою. В часи християнства цю функцію мав виконувати християнський обряд церковного хрещення.

Перший раз купали дитину переважно в літеплій воді. Для дівчат воду гріли у високих горнятках, щоб були стрункі, але не допускали, щоб вода кипіла, бо дитина буде

¹ Дерлиця М. Селянські діти... С. 121.

² Кайндль Р. Ф. Гуцули... С. 12.

³ Лепкій Д. Деяки в'їруваня про дитину / Д. Лепкій // Зоря. Письмо літературно-наукове для рускихь родинь. Львов, 1886. Ч. 15–16. С. 269.

⁴ Лепкій Д. Деяки в'їруваня про дитину. С. 269; Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 103; Онищук А. З народнього житя Гуцулів. С. 96.

сердита. Так само не купали у гарячій воді. Якщо з людиною траплялось щось негаразд, то в народі казали: “Видно, у гарячій воді купаний!”¹ У деяких селах Гуцульщини було заведено перший раз купати немовля в зимній воді, щоб не було лінивим².

До першої купелі клали різноманітні зілля, часто посвячені, насамперед рум'янок (ромашку лікарську), череду, півонію, м'яту, руту, любисток, волошку тощо. Яскравим свідченням цього є фольклорні записи: “Видно, мене мати купала у руті і м'яті та благала в Бога долі своєму дитяти”. Неоднаковими були рослини, що їх додавали у купіль хлопчиків і дівчаток. До купелі дівчинки клали рум'янок (“щоб рум'яна була”), материнку (“щоб красиве та біле тіло було”), любисток (“щоб люб'язна була”), а в купіль хлопця – чорнобривці (“щоб був чорнобривий”), гілочку дуба (“щоб був міцний, як дуб”), барвінок (“щоб довго жив”), любисток (“щоб любили”)³ тощо.

Із наведених прикладів використання зілля у першій купелі дитини видно, що воно базувалось на принципах імітативної та контактної магії. Проте важливе значення мали і реальні народні знання про лікувальні властивості рослинних відварів. І сучасна медицина стверджує профілактично-гігієнічні властивості багатьох рослин: барвінок і дуб мають зміцнюючі та в'язучі властивості; любисток, материнка, рута, череда – болетамувальні, протизолотушні, протирахітні, очисні при захворюваннях шкіри; ромашка, м'ята – заспокійливі, протиспазматичні, вітрогінні, регулюючі кишково-шлунковий тракт⁴.

Окрім різноманітного зілля, в першу купіль дитини у деяких регіонах України клали хліб (“щоб при хлібі було”, “щоб здоров'я було”), гроші (“щоб грошова була”), мед (“щоб життя було щасливе”). На Гуцульщині мед давали лише дівчинці (“щоб така солодка була, як мед”)⁵.

Селяни знали і про очисну функцію вогню. В купіль кидали попіл, розжарений камінь⁶. Великого значення надавали свяченій воді, її добавляли в першу купіль дитини повсюдно. Свячена вода виконувала і захисну функцію. На Гуцульщині баба-повитуха давала свяченої води до купелі, напувала свяченою водою породіллю, скроплювала хату. При цьому вона примовляла таку ж молитву, як священник на хрестинах. Все це баба робила для того, щоб “бісиця не перемінила дитину”⁷.

По всій території України було поширене вірування, яке знають і досі, що не можна виливати купіль по заході сонця, тому що вночі активізується нечиста сила. Остерігались виливати воду з купелі на гній, під пліт, на стежку, бо “люди можуть за ногами і дитя забрати”. На Гуцульщині й Бойківщині виливали в глухий кут, щоб ніхто

¹ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... 1907. Т. IX. С. 29.

² *Онищук А.* З народнього життя Гуцулів. С. 97.

³ *Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н. К. Гаврилюк. Киев, 1981. С. 74.

⁴ *Попов О. П.* Лікарські рослини в народній медицині / О. П. Попов. Київ, 1965. С. 24, 86, 114, 161, 170, 186, 245, 251; *Де ля Фліз Д. П.* Альбоми / Д. П. Де ля Фліз. Київ, 1999. Т. II. С. 667.

⁵ *Стельмахович М. Г.* Народне дитинознавство. С. 18; *Шухевич В.* Гуцульщина / В. Шухевич / Репринтне видання. Верховина, 1999. Ч. III. С. 13; *Франко І.* Людові вірування на Підгір'ю... С. 181.

⁶ *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 116.

⁷ *Кайндль Р. Ф.* Гуцули... С. 12–13.

її не топтав, на Прикарпатті й Лемківщині – в сад під живе дерево або в квітник, щоб дитина росла і цвіла. Так само робили на Холмщині й Підляшші. Подекуди, однак, там виливали купіль у поросятник, де свині спали, щоб дитина добре спала¹.

Викупавши дитину, баба обігрівала й обсушувала її біля вогню і завивала у чоловічу сорочку, з якої пізніше робили пелюшки. Одразу після купелі батько мав поцілувати немовля, а потім передати його матері. Таким обрядом батько приймав дитину в лоно сім'ї.

Вагому частину обрядодійств, пов'язаних із народженням дитини, становили охоронні від злих сил і духів, які вважались дуже небезпечними в часі від дня народження до хрещення немовляти. Злі сили реалізовували свої наміри через людський погляд, “уроки”, які могли спричиняти різного роду захворювання з такими симптомами, причину та діагноз яких не могли встановити. Уроки могли спричиняти гострий різкий біль різних органів, конвульсії, біль у руках і ногах² тощо. Злі духи, відьми, користуючись тим, що до хрещення дитина залишалась незахищеною, нібито могли підмінити її на свою погану “відміну”, яка постійно кричить, вічно ненаситна і має дуже велику голову³. Зауважимо, що хоча профілактичні обрядодії проти вроків та злих духів пояснюються ірреальними ілюзорно-фантастичними уявленнями та віруваннями, багато з них мали сприятливий вплив на здоров'я дитини і матері.

Одразу ж після купелі баба клала дитину до породіллі, постіль якої була відгороджена від решти хати полотняною перегородкою, на Гуцульщині – ліжниками, щоб захистити породіллю та немовля від чужих поглядів. Відгородження мало і гігієнічно-раціональну сторону, бо створювало для породіллі та немовляти незабруднене, інфекційно безпечніше середовище.

Загальнопоширеною була віра в магичні властивості заліза, яке наділялось великою відпірною силою проти уроків і злого духа. Під ліжко, подекуди в колиску або під колиску клали ніж, ножиці, шпильку⁴. Так само для захисту дитини від усього злого на Гуцульщині баба приготувляла їй “шкалиточку” – мішечок з часником, “печінею” (глина з печі), вуглинами, глиною зі слідів пса. Вкладаючи в мішечок часник, баба примовляла: “Аби тей була така люта, як часнок”; коли вклала “печіну”: “Аби тебе так нічого не ловилосі, як не ловиться печі, аби тей ніхто так не урік, як не можна печі уречи”; а коли вуглини: “Щоби погані очі, що на тебе подивляться, так перегоріли, як уголь перегорє”; кидаючи ж сліди пса, баба казала: “Щоби так на тебе ніхто не задивився, як не можна задивитися на сліди псечі”. Наповнений переліченими оберегами мішечок зав'язували дитині на праву руку, а через плече перев'язували хрестик з осики⁵. Від уроків і від злого дитині на руку пов'язували червону нитку чи стрічку, таку ж нитку прив'язували і до коліски. Вважалось, що червоний колір приверне погляд

¹ Мушинка М. Нарис етнографії: Південь... С. 313; Бьглоусь М. Ив. Русско-народни колыбельни пѣсни... С. 35; Франко І. Людові віруваня на Підгірю... С. 192; Борисенко В. Обряди життєвого циклу людини / В. Борисенко // Холмщина і Підляшшя : Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1997. С. 282.

² Болтарович З. С. Народна медицина українців. С. 29.

³ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. III. С. 13–14.

⁴ Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Руси. С. 21; Кайндль Р. Ф. Гуцули... С. 12.

⁵ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. III. С. 13.

лихої людини і тим самим знешкодить його. Ще проти вроків дитині одягали навиворіт сорочечку¹. З погляду гігієни це мало і позитивне значення, бо при цьому ніжне тіло дитини не будуть натирати рубці сорочки, що могло б викликати появу ранок на тілі.

Важливим засобом від уроків уважали часник, його не тільки клали у згадуваний мішечок, але також зашивали в одяг, вішали над колискою, натирали ним двері, поріг² тощо. Рациональність такого профілактичного використання часнику, як відомо, підтверджено наукою: часник містить фітонциди, які вбивають мікробів.

Незважаючи на значення багатьох дійств проти вроків, завжди боялися, що дитину все ж хтось може вректи. “Уректи може кожен: і отець свою дитину уречи може, такий уже час, така мінута надійде, що то християнин не знає і не хотів би, а урече”³. Тому кожен, хто дивився на дитину, щоб мимоволі не вректи її, мав сказати якесь застережне слово, наприклад: “нівроку”, “паскудне”, “на пса вроки” та інше. На Гуцульщині радили в таких випадках дивитися на “повалу” або на нігті⁴.

Крім охоронних заходів проти “вроків”, у народі склалася ціла система повір'їв та обрядів, спрямованих на оберігання дитини і матері від злих духів.

Важливого оберегового значення у карпатських селах надавали свічці. На Гуцульщині, поклавши дитину біля породіллі, баба запальовала свічку, зі словами: “Засвічу свічку, Піду по запічку Ладану шукати Обкурути хату”. Це робили для того, щоб до дитини швидше приступив ангел Божий і охороняв її перед бісицею, Юдиною жінкою. Крім того, баба обкурувала дитину, породіллю і себе ладаном, що вважався Божим даром. До хрещення дитини свічку світили кожну ніч, бо перед світлом бісиця втрачає свою міць⁵.

Духів, вірили, також відганяє присутність людей, тому подекуди був поширеним звичай перебувати і навіть сторожити вночі біля поліжничі. Упродовж перших трьох днів за породіллю і новонародженим цілодобово доглядала баба-повитуха. У південних слов'ян біля породіллі сім ночей підряд сторожили жінки, які приходили до неї з подарунками. Жінки боялися заснути, щоб цим не скористалася бісиця і не підмінила немовляти⁶. Щоб перешкодити бісиці, заборонялось класти немовля поза плечима матері. На Бойківщині не дозволялось залишати дитину біля матері на ніч. Немовля клали на піч, а біля матері ставили сповитий макогін. З деякими відмінностями, цей прийом обдурення бісиці був знаний в усій Україні. Дитину могли класти не лише на піч, а й під лавку, під стіл⁷.

Найчастіше вказані дії суперечили елементарним санітарно-гігієнічним вимогам. Все ж, виявляв себе в тому і раціональний момент. Породілля після пологів могла пе-

¹ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. VIII. С. 35–36.

² *Онищук А.* З народнього житя Гуцулів. С. 99.

³ *Колесса Ф.* Людові віруваня на Підгірю... С. 83.

⁴ *Nowosielski A.* Lud Ukraiński... S. 154; *Франко І.* Людові віруваня на Підгірю... С. 192.

⁵ *Шухевич В.* Гуцульщина. Ч. III. С. 13; *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 104.

⁶ *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 104; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. VIII. С. 40.

⁷ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. VIII. С. 41; *Ленкій Д.* Деяки в'їруваня про дитину. С. 269.

ребувати в стресовому стані, організм міг бути виснаженим, ослабленим. Вона сама потребувала допомоги, а в догляді за немовлям – ще більше. Отже, з гігієнічних і практичних міркувань потрібно було, щоб біля матері з малям уночі світило світло, була присутньою досвідчена жінка, яка за потреби змогла б допомогти обом. Цілком раціональний зміст містила заборона класти дитину за плечима матері, бо уві сні вона могла б придушити немовля.

Великого значення в оберіганні дитини від усього злого надавали посвяченим речам. Під подушку або під колиску клали й тепер кладуть посвячені образки, молитвеники, хрестики та інше, використовують посвячену воду, вмивають нею немовлят, додають у купіль, вживають при лікуванні вроків, перестрашу, пристрїту та інших недуг, кроплять хату, щоб щезло усе зло¹.

Від народження до хрещення немовляти в карпатських селах матері заборонялось годувати дитину грудьми. За повір'ям, нехрещеній дитині не можна ссати грудей, бо “якби вмерла, то мала б легїти через полум'я, а якщо не пробувала – то ангелом полетить”. За іншим повір'ям, дитина, яка ссала материнське молоко до хрещення, буде великим брехуном. Годувати немовля приходила найближча сусїдка. Мати в тому часі своє молоко або здоювала, або хтось їй висмоктував. Якщо молока було багато, то груди натирали горїлкою або крохмалем, але від того молоко могло перегорїти, а могло і зовсім пропасти².

У Карпатському регіоні обряд церковного хрещення, як правило, відбувався до трьох днів або і в день народження. Якщо дитина народжувалася вночі або зранку, то в той же день могли її хрестити; якщо в обїдню пору – то на другий день. У зв'язку із таким порядком хрещення селяни не могли зашкодити здоров'ю своїх дітей. За даними наукової медицини, дитина після народження ще вісім годин може перебувати без їжі, не відчуваючи голоду. Крім того, в перші години після пологів молоко в матері не видїляється, а молозиво мало придатне до вживання. Цї об'єктивні обставини, можливо, викликали випадки першого кормління іншою мамою.

Обряд церковного хрещення в народному баченні символїзував духовний перехїд дитини від свїту, де вона знаходиться в небезпеці перед силами зла, в інший, де підпадає під Божу охорону. Церковні канони таїнства хрещення регламентують як духовний, так і фізичний розвїй людини, вони перегукуються з низкою гігієнічних приписів.

Важливою подїєю, що передувала обряду хрещення, є вибір хресних батьків для дитини. “До хресту” брали від однієї і до декількох пар кумів, це залежало від заможності селянина. У народі вважали, що чим більше кумів, тим здоровішою буде дитина. Згїдно з народними уявленнями, коли тримають дитину до хреста щасливі куми, то вона не вмере, а якщо злі – то вмере, але якщо одна пара зла, а інша добра, то дитина буде жити. Якщо в сім'ї попередні діти вмирали, для новонароджених часто вибирали “зустрічних кумів”, “кумів з дороги”. Після повернення з церкви ті подавали немовля батькам кризь вікно³.

¹ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. III. С. 12; *Лепкій Д.* Деякі вїрвання про дитину. С. 269.

² *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 105; *Онищук А.* З народнього житя Гуцулів. С. 97.

³ *Мушинка М.* Нарис етнографїї: Північ. Духова культура // Лемківщина... С. 135–136; *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 107; *Онищук А.* З народнього житя Гуцулів. С. 99.

Особливе місце на хрестинах займала вербальна магія, як правило, поєднана з певними обрядовими діями. Словесна магія, спрямована на створення здорової психологічної атмосфери, виражалась у різного роду побажаннях: “Дай, Боже, щоб дитина росла і розвивалась на радість батькам, хай би вона ніколи не ступала на лихе або зле місце”, “щоб здорове було, щоб не боліло, щоб росло і щасливе було”¹ та ін.

Народна спостережливість та багатючий міжпоколінний досвід у галузі народного дитинознавства свідчать, що дитина найінтенсивніше розвивається від народження до п'яти років, тому за її здоровий фізичний і духовний розвиток на цьому віковому етапі потрібно піклуватись найбільше, а особливо впродовж першого року життя.

До року дитя безпомічне, не може нічого сказати і повністю підпадає під опіку та милість дорослих. До шести неділь дитину купали двічі на день, опісля рідше, у півроку ще рідше, а в рік, то хіба підмивали після того, як “ходило надвір”. На купіль брали воду лише при сонці, бо в іншому випадку вода вважалась нечистою, і це могло нашкодити здоров'ю немовляти². Очевидно, набирання води вдень, коли сонячне проміння вбиває інфекційні збудники, було раціональною дією. Той же раціональний зміст мав звичай кидати жаринку “вугов грани” у внесену до хати воду. Хоч пояснювалась дія ірраціонально: вода відгаситься – і згорять чари, якщо вони там були. Окрім різноманітних трав, про які вже йшла мова, до купелі також додавали три вуглинки і чисту пелюшку, щоб дитина у воді не вивернулась із рук.

Для принесення та нагрівання води для купелі були окремі коновка та баняк. Дитину купали у катку, кориті або купільниці (еліпсоподібної форми посудині висотою 25–30 см, довжиною 50 см, з двома вухами)³.

Купаючи дитину, її руками округлювали голівку, витирали спинку м'яким хлібом, натирали тільце оливою, “міряли” дитя у воді (ліктик правої руки до колінця лівої ноги, колінце правої ноги до ліктика лівої руки)⁴. Безсумнівною є гігієнічна раціональність перелічених заходів, крім останнього, бо “міряючи” у такий спосіб дитину, можна легко спровокувати вивих. Але у народній медицині цей захід використовували саме для виявлення вивиху або перелому якогось члена тіла дитини. Симптомом цього при зазначеній процедурі мав стати плач дитини.

Сповивали малятку у пелюшки туго, ручки та ніжки затискали, щоб не було калікою, виросло струнким, щоб йому було тепленько. Сповивали переважно до півроку⁵. І хоча в науковій медицині заведено немовля сповивати легко, при соціально-економічному становищі жінки-матері в кінці XIX – на початку XX ст., коли вона була змушена працювати цілий день, а маля залишала під доглядом бабусі чи старших дітей (іноді віком 3–4 роки), зазначений метод був кращий. Раціональністю відзначається й заборона будь-кому, крім матері, брати із колиски немовля до шести неділь на руки.

¹ *Онищук А.* З народнього життя Гуцулів. С. 144–155; *Шухевич В.* Гуцульщина. Ч. III. С. 15.

² *Бьлоусь М. Ів.* Русско-народни колыбельни пѣсни... С. 37; *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 116; *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу...* Т. IX. С. 6.

³ *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 116; *Кобільник В.* Матеріальна культура села Жукотина, Турчанського повіту / В. Кобільник // *Літопис Бойківщини. Записки присвячені дослідям історії, культури й побуту бойківського племені.* Самбір, 1936. Ч. 7. Рік VI. С. 31.

⁴ *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу...* Т. VIII. С. 175.

⁵ *Шекерик-Доників П.* Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 116.

Існувала низка застережень та приписів щодо миття, прання та висушування пелюшок і дитячого одягу.

Пелюшки та сорочки шили зі старих речей, а не з нової тканини, бо дитина погано росла б, а вирісши, “здирала б на собі одяг”¹.

До сорока днів пелюшки прали в хаті, а не на річці, а після сорока днів при пранні на річці не били праником, бо в дитини болів би живіт. На Гуцульщині ця заборона стосувалася лише дівчачих пелюшок, бо від того дівчина нібито швидше дістала б “свій час” (місячні)². До року одяг дитини заборонялося золити в загальному гурті, а лише окремо у ночвах. Було повір’я, що недотримання цього правила могло призвести до погіршення стану здоров’я малюка, на якого могли напасти чоловічі або жіночі вроки³.

Щоб уникнути впливу “злих сил”, пелюшок не вшали і не сушили на вулиці, подвір’ї. У Карпатах, за законами імітативної магії, застерігали сушити пелюшки на сонці, бо в дитини можуть статись “сонці” (хвороба, від якої болить шлунок), дбали, щоб пелюшки не перемокли на дощі, бо немовля буде довго плакати. На Харківщині не вивішували пелюшок на подвір’ї до 40 днів від народження дитини, бо чорт буде красти її кров. На Поліссі, оберігаючи малюка від уроків, пелюшки вшали у сараї, на повітці, де ніхто не ходить⁴.

Із гігієнічних та практичних суджень дитину клали спати у колыску переважно вже на третій день після народження, а іноді й через тиждень-два, як уже зміцніла. На низ колыски стелили сіно, зверху грубе полотно або пелюшку, на яку клали дитину. М’яких подушок не використовували, щоб у малюка була гарна, як яблучко, голівка. Накривали немовля старими лахами, перин у селян, зазвичай, не було. В. Шухевич навіть писав, що про чистоту коло дитини майже не дбали, що ніби “пеленки... не раз просто перегнивають під дитиною, а підклад сіна майже все мокрий”⁵.

Колыска у горян – це переважно коритоподібної форми посудина або й корито від тіста. Колыски влаштовували на “дугах” (линвах), на “ронглях” (копилах), і без дуг і ронглів⁶. Останній спосіб був найбезпечнішим, бо при ньому дитина не могла випасти з колыски і вбитися. Така колыска стояла на печі.

Дитину призвичаювали до колисання, співали їй колыскових пісень. У народі вважають, що колисання та монотонний спів сприяють швидкому розвитку дитини, що підтверджує багатовікова практика.

Маленьке дитячко матір годувала грудьми щонайменше два-три тижні, а деколи і два-три роки. Це залежало від кількості молока у матері, від соціально-економічних умов, які часто змушували жінку-матір працювати цілими днями, від бажання самої годувальниці.

¹ Дерлиця М. Селянські діти... С. 122.

² Иванов П. Етнографические материалы... С. 28; Онищук А. З народного життя Гуцулів. С. 90.

³ Тарас Я. Зоління білизни, деякі аспекти гігієни та пов’язані з нею уявлення / Я. Тарас // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2 : Овручина. 1995. С. 183.

⁴ Там само; Иванов П. Етнографические материалы... С. 28; Онищук А. З народного життя Гуцулів. С. 99; Бьлоуць М. Ів. Русско-народни колыбельни пѣсни... С. 38.

⁵ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. III. С. 15; Дерлиця М. Селянські діти... С. 122.

⁶ Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 114; Кайндль Р. Ф. Гуцули... С. 13.

На Гуцульщині мати рідко годувала дітей грудьми впродовж тривалого часу. Причиною часто був брак молока у грудях, що пояснювали чарами, вроками. Були застереження, що матір-годувальниця повинна бути найбільше обережною під час різдвяних свят, особливо – дев'ять днів після Різдва Христового. Тоді бісиця нібито висушує груди матерям, їхні діти марніють і їх легше підмінити. Щоб цього не сталося, мати у цей час мила груди до схід сонця свяченою водою, а дитину клала спати біля себе, а не в колиску¹.

Деякі матері, щоб не завагітніти знову, намагались годувати дитину довше, до двох-трьох років. Це, зрозуміло, не завжди давало бажаний результат. Гігієнічну спрямованість мало відлучення малюка від грудей до року. При тому в народі застерігали, що відлучивши раз, знову давати дитині ссати груди не можна, бо матиме “зурочливі” очі². Загалом, за даними педіатрії, найкраще годувати дитину грудьми до року часу, бо в разі довшого кормління у малюка погано розвиватиметься власна імунна система, наслідком чого буде слабка опірність недугам.

На всій території України дітей годували коров'ячим або овечим молоком через ріг. У гострому кінці волового або коров'ячого рогу пробивали дірку і прив'язували туди “цьвірок” (дійку) із полотна, який дитина ссала. Утриманню в чистоті такої своєрідної соски селяни приділяли мало уваги³.

Як відомо, у перший рік життя дитина розвивається дуже інтенсивно. У три місяці – в'язи тримає, у півроку – сидить, ще через місяць – лазить, а до року вже й ходити починає. У народі всіляко сприяли такому фізичному розвитку дитини. Селяни найбільше тішилися дитиною, коли починала ходити, бо в період лазіння вона завдавала великого клопоту. Відтак уважали, що дитина буде здоровішою, як довше сидітиме, а після того відразу ходитиме. Щоб дитя швидше почало ходити, йому робили різноманітні “ходушки”, а також водили рушником попід ручки по хагі⁴.

Дбали і про розумовий розвиток малюка до року часу. Йому співали колискових пісень, навчали елементарних звукових навиків (“дай”, “на”, “а-а-а”) та різних пестушок (“тосі-тосі”, “кую чобіток”, “сорока-ворона”) тощо.

До гігієнічних заходів біля дитини відносяться так звані пострижини, які мали сприяти кращому росту волосся і здоров'ю дитини. Вважали, що до року робити пострижини не можна, бо в дитини болітиме голова і не буде рости волосся. Відтак обряд переважно здійснювали, коли дитині сповнювався рік. Як у хлопців, так і в дівчат спочатку пасма волосся зістригали хрестоподібно, а потім зі всієї голови. У тому, щоб стригти дитину в річному віці, був раціональний момент. Адже перше дитяче волосся слабо росте, воно є тонким і ніжним, так що впродовж року стригти його нема необхідності. Крім того, воно виконує необхідну для голови дитини захисну функцію⁵.

¹ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. III. С. 16.

² Шекерик-Доників П. Родини і хрестини на Гуцульщині... С. 115; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. IX. С. 23.

³ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. III. С. 16.

⁴ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. IX. С. 41–47; Онищук А. З народнього життя Гуцулів. С. 112.

⁵ Вовк Х. К. Етнографічні особливості українського народу / Х. К. Вовк // Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. Київ, 1995. С. 194–195; Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры... С. 177.

На Гуцульщині відомі випадки, коли перший раз обстригали волосся в два тижні або в місяць, при цьому примовляли: “Аби росло май гуще і аби було файне!” Після цього мати брала дитину на руки, клала обстрижене волосся у кут хаги і казала: “Дивися, де я кладу волосся, абис на тім світі знало, відки єго взети”. Гадали, що чоловік на той світ мусить принести кожну частинку свого тіла. Було навіть повір’я, що стосувалося нігтів людини, які вимагалось обкушувати і також ховати¹.

На Поліссі, Волині й Поділлі для забезпечення росту і здоров’я дитини обстрижений волос спалювали або пускали за водою: “Щоб дитина росла як з води”, “щоб здоровий був на голову”, “щоб коси росли”².

Від року до віку пастуха більше дбали про розумовий розвиток дитини, водночас значної уваги надавали фізичному загартовуванню дітей. Улітку і взимку гуцульські діти бігали по дворі або сиділи на печі в одній сорочці й до 4–5 років не мали власного дитячого одягу. Взуття і одяг діти діставали тільки від 5–6 років, як вже пасли овець або кіз. На Лемківщині траплялося, що навіть узимку діти шкільного віку ходили босими³.

На фізичний розвій дитини позитивно впливали рухливі ігри, змагання, боротьба, які виховували спритність, силу, витривалість тощо.

Основними засобами розумового розвитку дитини були колискові пісні, казки, співанки, загадки, своєрідні повчання та інше; їх розповідали і неодноразово повторювали, розвиваючи тим самим логічне мислення, пам’ять, мовні здібності⁴ тощо.

Вихідними істинами подібної педагогіки були прислів’я: “Учи дитину змалку, бо як не навчиш, виросте, тебе навчить”, “Гни гілку, поки молода, а дитину вчи, поки мала”⁵, “Душа дитини – віск, з якого можна все зробити”. Знали, що для виховання в малюка позитивних рис характеру, таких, як любов, доброта, пошана та доброзичливе ставлення до оточуючих, перш за все потрібно мати здоровий психологічний клімат у сім’ї. Переслідуючи цю мету, батьки остерігалися лаятись, сваритись, проклинати та безпідставно бити дітей⁶.

Значне місце у вихованні гігієнічних навиків у дитини відігравала християнська віра та церква. Вже з дворічного віку дитину вчили хреститися та молитися. Водночас навчали, що Богу вгодніше буде, якщо вона вранці буде вмиватися (Сідати до столу, не вмившись, уважали великим гріхом: “Хоч би вмився, а то так як нехрещений їсть”⁷). Ефективним виховним засобом була словесна формула: “То гріх”. Виховувалась шанобливість до своїх батьків. Казали, що образити батька не такий гріх, як матір, бо

¹ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. III. С. 17–18.

² Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры... С. 181–182.

³ Онищук А. З народнього житя Гуцулів. С. 112; [Б. а.] Як лемки живуть і які маєтні. Приятель Лемків. Письмо з Лемківського повіту // Народ. 1890. № 10. С. 150.

⁴ Селецькій К. Книга мудрості або жите чесного чоловічка, яке оно после законів Божих и людских бути повинно / К. Селецькій. Львовь, 1874. С. 29; Чмелик Р. Мала українська селянська сім’я другої половини XIX – початку XX ст. (Структура і функції) / Р. Чмелик. Львів, 1999. С. 110.

⁵ Дитина в звичаях і віруваннях українського народа... Т. IX. С. 69.

⁶ Селецькій К. Книга мудрості або жите чесного чоловічка... С. 19.

⁷ Дитина в звичаях і віруваннях українського народа... Т. IX. С. 86–87.

вона свою кров проливала¹. Виховували шану до старших людей, вчили “віддавати чолом” (цілувати в руку), звертатись до старших тільки на “Ви” – як до незнайомих, так і до батьків².

Батьки прагнули виховати у дітей риси правдивості, чесності. Говорили: “Правдою світ пройдеш і назад вернешся, а без правди ані до порога”. Вияви лінивства, грабіжництва, крутійства і брехні вважались великим гріхом. Крадену річ наказували обов'язково повернути назад, а за провину суворо карали³.

Низку гігієнічних навиків прищеплювали дітям за допомогою повір'їв, які мали забобонний характер: “Не плюй у вогонь, бо вогник вискочє”, “Не їж яблук перед Спасом, бо в череві заплідяться жаби”, “Не руйнуй пташиних гнізд, бо хата згорить”⁴ та ін.

Багато уваги селяни приділяли трудовому вихованню, прищепленню навиків хазяйнування, щоб дитина в майбутньому стала добрим господарем чи господинею. З маленького віку діти спостерігали за господарським побутом дорослих, часто відтворювали його в іграх. Н. Заглада, описуючи побут дітей, зазначала, що вони “господарюють”: орють, сіють, жнуть та косять, в'яжуть снопи і складають їх у копи⁵. Дорослі брали дітей із собою в поле, майстерню, відправляли молодших дітей зі старшими худобу пасти. Вже з п'ятирічного віку дитина ставала добрим помічником по господарству. Хлопчик у п'ять років ставав “підпасичем”, а як зуби випадали, то й пастухом, крім того, залучався до складання снопів. Дівчинка в цьому віці няньчила, підмітала хату, мила ложки, а також пасла худобу⁶.

Щодо закінчення дитячого віку, то в народі його визначали по-різному: коли дитина йшла в пастухи, коли переставала бути пастухом, як закінчувала школу⁷.

Як правило, виховували дітей словом, але якщо дитина була неслухняною і робила шкоду свідомо, то застосовували і силу. А. Онищук, досліджуючи побут гуцулів, зафіксував цікаве спостереження за появою свідомості у дитини. Перед нею кладуть “грейцар” і “ватру”: якщо бере “ватру” – то ще не тямить і карати не можна, а якщо бере “грейцар” – то вже свідоме і можна бити⁸. Фізично карала дітей переважно мати, бо батька вони слухали і боялись. Крім згаданих виховних заходів, дітей ще страшили “всевидющим оком св. Миколая”, різними старцями, бородатими дідами; не давали їсти, карали працею⁹ та ін.

¹ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я... С. 116.

² Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.) / Г. Горинь. Київ, 1993. С. 160.

³ Селецькій К. Книга мудрості або жите чесного чоловіка... С. 22.

⁴ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. III. С. 18; Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство. С. 44.

⁵ Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля / Н. Заглада // Матеріяли до Етнології. Київ, 1929. Ч. I. С. 115; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. IX. С. 101–103.

⁶ Онищук А. З народнього житя Гуцулів. С. 113.

⁷ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... Т. IX. С. 142–143; Дерлиця М. Селянські діти... С. 136.

⁸ Онищук А. З народнього житя Гуцулів. С. 112.

⁹ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я... С. 116–117.

Наведені матеріали показують, що раціональні вимоги гігієни в сімейному побуті Карпат не творили цілісної системи знань і дій. Все ж, народ упродовж століть виробив низку охоронних та профілактичних заходів, які сприяли збереженню та забезпеченню здоров'я і благополуччя матері й дитини. Більшість із них базувалась на релігійно-містичних уявленнях, хоч часто в їхній основі лежав і гігієнічний фактор, опертий на багатотисячолітні народні спостереження та практики у сфері виховання дітей. Турбота про охорону здоров'я дитини в сільському побуті Карпат була домінуючою в усьому народному дитинознавстві й червоною ниткою пронизувала весь виховний процес.

**FOLK HYGIENIC KNOWLEDGE AND BELIEFS CONNECTED
WITH CHILD'S BIRTH AND EDUCATING (ACCORDING
TO THE MATERIALS TAKEN FROM ANALYSING RURAL DAILY
LIFE IN CARPATHIAN MOUNTAINS)**

Romana DARMITS'

*Ivan Franko National University of L'viv,
Department of Ethnology*

The birth and education of child have been important family function since ancient time. Mountain residents performed this function using folk hygienic knowledge which is the subject of our research.

Folk hygienic rites connected with the birth and education of children include folk traditions, folk experience and folk empirical knowledge.

All these led to different protective and prophylactic actions. Traditions influence child's life since the very birth traditions influenced all actions connected with child's early life-dressing, bathing, educating etc. One of main features of folk child care was the protection of child's health.

Ключові слова: folk hygienic, folk pedagogic, folk medicine, traditional folk rites.

**НАРОДНЫЕ ГИГИЕНИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ И ПОВЕРЬЯ,
СВЯЗАННЫЕ С РОЖДЕНИЕМ И ВОСПИТАНИЕМ РЕБЕНКА
(ПО МАТЕРИАЛАМ ИЗ СЕЛЬСКОГО БЫТА КАРПАТ)**

Романа ДАРМИЦЬ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра этнологии*

Рождение и воспитание здоровых детей в сельском быту Карпат искони было и остается до сих пор чрезвычайно важной функцией каждой семьи. Осуществляя ее, горцы руководствовались народными гигиеническими знаниями и поверьями, что и составляет предмет нашего исследования.

Народные гигиенические знания, поверья и обряды, связанные с рождением и воспитанием ребенка, соединяют в себе позитивные эмпирические знания и иллюзорно-фантастические представления, народную традицию и жизненный опыт народа.

Народные знания вместе с поверьями, обрядами, обычаями, своеобразными поучениями-предостережениями обусловили появление ряда охранительных и профилактических мер, соответствующих рациональным требованиям гигиены. Уже при самом рождении ребенок подпадает под влияние традиции, регулирующей способ того, как ребенка принимать, как первый раз купать, в каких травах, во что одевать, как воспитывать и т. п., и каких при этом гигиенических правил придерживаться. Богатым опытом в этом разделе гигиены обладают и украинцы. Характерной чертой народного детоведения в сельском быту Карпат была забота об охране и укреплении здоровья ребенка.

Ключевые слова: народная гигиена, народная педагогика, народная медицина, традиционная родильная обрядность.

Стаття надійшла до редколегії 21.02.2011

Прийнята до друку 20.03.2011